

ELMA KORIC^{*}
(Sarajevo)

O SULTANIJI ESMI I NJENIM VEZAMA S BOSNOM

Abstrakt

U radu se preispituje moguća veza osmanske sultanije Esme sa izgradnjom džamije u Jajcu koju je, kako je zabilježeno u narodnom predanju, dala sagraditi donirajući svoj nakit. U vezi s tim donose se podaci o samoj sultaniji, kao i njenom suprugu, velikom veziru Muhsinzade Mehmed-paši, koji je jedno vrijeme obnašao funkciju valije Bosanskog ejaleta, te vakufima koje su ostavili kako u Bosni tako i u Istanbulu.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Bosna i Hercegovina, sultanija Esma, Muhsinzade Mehmed-paša, vakufi, džamija, Jajce

UVOD

Džamija sultanije Esme, najvredniji spomenik islamske arhitekture osmanskog doba u Jajcu, spada među posljednje izgrađene potkupolne džamije u Bosni i Hercegovini, sa natkrivenim sofama i kamenom munarom. U sklopu džamijskog kompleksa ranije su se nalazili šadrvan, mekteb i mezarje. Šadrvan je bio pokriven drvenom nadstrešnicom sa kupolom koja je ležala na osam drvenih stupova. U haremu džamije bilo je dvadesetak nišana, od kojih je osam imalo epitafe.¹ Džamija

* Dr. Elma Korić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: elkoric@yahoo.com

¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga II – Istočna i centralna Bosna, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1998, 262.

je u potpunosti srušena u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu 1993. godine. Svi fragmenti su uklonjeni sa lokacije i odvezeni u nepoznatom pravcu. Džamija je obnovljena i u njoj se od 2010. godine odvijaju vjerski obredi, dok restauracija okolnih objekata još uvijek nije u potpunosti završena.²

Džamija sultanije Esme nije jedina džamija u Bosni i Hercegovini koja je svoje ime dobila po osmanskoj princezi. U osmanskom popisu iz 1585. godine u Foči je evidentirana mahala sultanije Fatime, koja je brojala 16 domaćinstava.³ Mahala je nastala oko istoimene džamije, a nalazila se zapadno od Ortakola i Careve džamije, na samoj obali Drine.⁴ Identitet osmanske princeze Fatime do danas nije precizno utvrđen. Prema nekim predanjima, radilo se o kćerki sultana Bajezida II, koja je bila udata za nekog Čengića.⁵ Osim toga, spominje se i mogućnost da je bila supruga Ahmed-paše Hercegovića, potom Jusuf-paše Maškovića itd.⁶ Spomen izvjesnog Iskender-bega Čengića u osmanskim katastarskim popisnim defterima iz treće decenije 16. stoljeća ustanovio je M. Hodžić, ističući da nije poznato da je neka osmanska princeza po imenu Fatima bila za njega udata.⁷ Isti je, međutim, skloniji podržati pretpostavku H. Redžića, koji navodi da je spomenuti mesdžid i mahala u Foči dobio naziv po sultaniji Fatimi koja je bila udata za trećeg po redu hercegovačkog sandžakbega Ahmed-bega (1486-1488), naročito zbog toga što navedenoga kao carskog zeta spominju i dubrovački izvori.⁸ I džamija sultanije Fatime u Foči doživjela je istu sudbinu kao i džamija sultanije Esme u Jajcu. Kada je 1992. godine srušena džamijska cjelina,

² http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1311, pristupljeno 17. 1. 2020.

³ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine (sveska I)*, dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014, 6.

⁴ Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine IV*, Sarajevo, 1957, 34.

⁵ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, II, 28.

⁶ A. Bejtić, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, 34. Supruga Jusuf-paše Maškovića jeste bila sultanija Fatima, kćerka sultana Ibrahima, ali ona ne može biti identična sa pokroviteljicom gradnje džamije u Foči, jer je rođena 1642. godine. Vidi: Mustafa Çağatay Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, Ankara, 1992, 63.

⁷ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, 323; Muamer Hodžić, *Foča središte Hercegovačkog sandžaka*, Posebna izdanja LIX, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019, 162.

⁸ M. Hodžić, *Foča središte Hercegovačkog sandžaka*, 163.

većina nišana iz harema je izvaljena i odvezena na deponiju zajedno sa džamijskom građom.⁹

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu sačuvano je nekoliko vakufnama dobrotvora koji su ostavili vakufe čija sredstva su bila namijenjena za održavanje džamije sultanije Esme, kao i za plaće njenim službenicima.¹⁰ Međutim, sama vakufnama iz koje bi se saznalo više o vakifu ili vakifi spomenute džamije u Jajcu nije pronađena niti su sačuvani bilo kakvi drugi dokumenti u vezi s tim. Jedini do sada poznati pisani trag o izgradnji džamije i njenom vakifu bio je hronogram (*tarih*) uklesan u kamenu ploču iznad ulaza u džamiju, a koji je uništen rušenjem džamije.¹¹ Na osnovu podataka sa tariha, očito je da je džamiju izgradio Emir Mustafa, ćehaja čauša, 1749/50. godine. Međutim, džamija nosi ime po sultaniji Esmi, jer narodna tradicija Bosne i Hercegovine pamti

⁹ Nišani na mezaru sultanije Fatime ostali su sačuvani zahvaljujući činjenici da su se nalazili 50 cm ispod zemlje. Otkriveni su tokom radova na čišćenju lokaliteta Careve džamije, u oktobru 2012. godine. Nažalost, u sklopu pokušaja ometanja ponovne izgradnje Careve džamije u Foči, u martu 2015. godine, mezar sultanije Fatime je oskrnavljen i uništen, a kameni fragmenti odneseni. <https://avaz.ba/vijesti/bih/171129/oskrnavljen-mezar-sultanije-fatime-u-foci>, pristupljeno 25. 9. 2020. Nišan na mezaru sultanije Fatime u haremu Careve džamije u Foči obnavljan je dva puta, 1826. i 1927. godine. M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II*, 28. Džamiju sultanije Fatime u Foči, “prekrivenu čistim olovom”, kao i javno kupatilo (hamam), spominje i Evlija Čelebi u svome *Putopisu*. Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo Hazim Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979, 404 i 408. Prema novim podacima iz Čelebijevog *Putopisa*, u toj džamiji održavala su se i predavanja iz hadisa. Dijana Pinjuh, Anđelko Vlašić, “Hercegovački sandžak u Putopisu Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Rudog do Herceg Novog”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 50, Zagreb, 2018, 134.

¹⁰ Osman Lavić, “Jajačke vakufname 19. i 20. stoljeća u Gazi Husrev-begovoj biblioteci”, Zbornik radova *Vakufi u Bosni i Hercegovini: Vakufi na području Jajca*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i Vakufska direkcija, Sarajevo, 2018, 47-49.

¹¹ Nasreću, tarih je zabilježio M. Mujezinović i on glasi: “Mir (Emir) Mustafa, čauški ćehaja, sagrađio je Božjom pomoću veliku džamiju. Ja, siromah, nisam u mogućnosti opisati je, neka je obilna nagrada osnivaču sve do dana suđenja (proživljenja). Neka su sretni i oni koji će u njoj (džamiji) pet puta dnevno obavljati molitvu (dalji tekst nečitak). Neka ih Istiniti nagradi rajem i sačuva od paklene vatre. Neka je milost i na naše pretke koji neka (na budućem svijetu) ne budu imali poteškoća. Tako isto i sve one koji na ovu dovu kažu ‘amin’ neka Allah sačuva od vatre. Kronogram je: hiljadu stotinu šezdeset i treća godina (1749/50.). Neka Allah pomogne Muhammedove sljedbenike.” M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, II, 261.

da je džamiju obnovila ili iznova sagradila osmanska sultanija Esma, supruga bosanskog valije Mehmed-paše Muhsinovića. Prema predaji, sultanija je bila bolesna pa su joj astrolozi prorekli da će ozdraviti ako napravi tri zadužbine, tako da je ona donirala svoj nakit kako bi podigla džamiju u Jajcu te dva mosta na Vrbasu kod Jajca.¹² Osim nekoliko navedenih oskudnih informacija u različitim varijantama navedene predaje sačuvane u narodnom pamćenju, u bosanskohercegovačkoj historiografiji o sultaniji Esmi nema više provjerenih podataka. U nastojanju da se pronađu pouzdane informacije o spomenutim, kao i drugim aktivnostima navedene sultanije, prilikom pisanja ovoga rada konsultirani su dodatni historijski izvori, kao i novija literatura. Na osnovu toga, u toku istraživanja nastojalo se saznati više o tome ko je bila sultanija Esma i na koji način je mogla biti vezana za Bosnu i navedenu džamiju.

O OSMANSKOJ SULTANIJI ESMI (1726–1788)

Kako je već navedeno, osim podataka navedenih u spomenutom narodnom predanju, u bosanskohercegovačkoj historiografiji o sultaniji Esmi ne zna se gotovo ništa. Više podataka iz života spomenute sultanije poznato je u turskoj historiografiji.¹³ Sultanija Esma bila je kćerka osmanskog sultana Ahmeda III (vl. 1703–1730) i Zejneb kadune.¹⁴ Rođena je 14. marta 1726. godine u Istanbulu. Bila je sestra osmanskih sultana Mustafe III (vl. 1757–1774) i Abdulhamida I (vl. 1774–1789).¹⁵ Usljed istovjetnih imena i funkcija određenih ličnosti, u historiografiji osmanskoga perioda nekada dolazi do zamjene identiteta, što se dešavalo i u vezi s ličnosti sultanije Esme.¹⁶ Naime, u istom periodu u Istanbulu

¹² Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook Sarajevo – Most Art Zemun, 2004, 483.

¹³ Osim kraćih natuknica odranije poznatih u historiografiji, zaokruženu biografiju sultanije Esme pruža Eylül Aykan u završnom radu na postdiplomskom studiju. Up. Eylül Aykan, *III. Ahmed'in Kızı Büyük Esma Sultan (1726-1788)*, Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 2019.

¹⁴ Zejneb kaduna umrla je 1757. godine i ukopana je u haremu Yeni Cami u Istanbulu. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Istanbul, 1996, 1, 46.

¹⁵ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1, 12; Necdet Sakaoğlu, “Esma Sultan (Büyük)”, *DBİA*, c. 3, İstanbul, 2009, 207.

¹⁶ Yuzo Nagata, a povodeći se za njim i A. i I. Kasumović, smatraju da je ona bila kćerka sultana Mustafe III. Y. Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi*, 12; Azra Kasumović i Ismet Kasumović, “Bosanski vezir Muhsin-zade

je živjela i njena nešto mlađa bratična i imenjakinja, kćerka sultana Abdulhamida I. Kako bi ih razlikovali, Esmu, kćerku Ahmeda III zvali su “Büyük Esma sultan” (princeza Esma starija/velika), dok su Esmu, kćerku sultana Abdulhamida I zvali “Küçük Esma sultan” (princeza Esma mlađa/mala).¹⁷ Ta distinkcija prisutna je i u arhivskim dokumentima, gdje se ona nekada naziva “Esma, kćerka sultana Ahmeda III”¹⁸, “sultanija Esma starija/velika”¹⁹, a nekada i “sultanija Esma, supruga velikog vezira.”²⁰ Sultanija Esma imala je četverougao ni pečat na kojem je bilo ispisano njeno ime.²¹

Sultanija Esma prvi put se spominje kada joj je bilo samo 17 godina i to u dokumentima iz 1743. godine koji govore o njenoj udaji za prvog supruga, Jakub-pašu, valiju Adane. Povodom vjenčanja, Jakub-paša poklonio je sultaniji Esmi vrijedan nakit i brojne darove.²² Svadba je održana u dvoru koji se u dokumentima naziva “dvor sultanije Esme na Kadrgi (Kadırğa)”. Jakub-paša je umro nakon samo godinu dana, 1744. godine.²³ U velikom požaru koji je zahvatio Istanbul 1756. go-

Mehmed paša i njegove zadužbine”, *Zbornik radova 4*, Zavičajni muzej Travnik, 1991, 83. Međutim, izvori kazuju da je bila njegova polusestra.

¹⁷ M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90.

¹⁸ Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (dalje: TSMA), d. 6438; TSMA, d. 5183. Neke signature u ovome radu pronađene su u radu Uluçaya, a potom je njihov sadržaj provjeren na osnovu registri u katalogu TSMA. Neki od spomenutih dokumenata, koji su iz TSMA preneseni u Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), snimljeni su u toku istraživačkog boravka u ovome arhivu u maju 2018. godine. Signature spomenutih dokumenata u najvećoj mjeri su izmijenjene, tako je većinu njih bilo teško pronaći na temelju ranije signature iz TSMA. U registrama nekih dokumenata nekada je u zagradi uz novu navedena i stara signatura.

¹⁹ TSMA, d. 2433; TSMA, d. 6681.

²⁰ TSMA, d. 3151. Njena mlađa imenjakinja uglavnom je bilježena kao “sultan I. Abdülhamid Han’ın kızı Esma Sultan”. Up. TSMA, e. 31/20; TSMA, e. 90/31 itd.

²¹ M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90. Na defterima troškova iz 1768. godine nalazi se sultanijin potpis, kao i pečat sa imenom “Esma”. TSMA, defter no. 6438, defter seri no. 12.

²² M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90. Vrijednost tih poklona navedena je u dokumentu iz februara 1743. godine, na kojem se nalaze i zabilješke koje je sultanija Esma dopisala vlastitom rukom. Up. TSMA, zarf no. 367, dosya no. 195, gömlek no. 5.

²³ M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90. Postoji i mišljenje, bazirano na izvornoj građi, da ju je nedugo potom sultan ponovo udao za novog valiju Adane, izvjesnog Jusuf-pašu. Up: Tülay Artan, “The Kadirga Palace: An Architectural Reconstruction”, *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, vol. X, Margaret B. Sevcenko (ed.). Leiden: E.J. Brill, 1993, 203.

dine²⁴ izgorjelo je i sjedište velikog vezira, tako da su sjednice Divana održavane u dvoru na Kadrgi, koji je bio jedna od rijetkih građevina koja nije stradala tom prilikom. Stoga se smatra da je u tom periodu, a prije vjenčanja sa Muhsinzade Mehmed-pašom 1758. godine, sultanija Esma boravila negdje drugdje, moguće ponovo na samom sultanovom dvoru.²⁵ U dvije liste troškova Dvora iz perioda 1741. i 1745. godine, sultanija Esma nalazila se među onim sultanijama koje su dobijale korpe s voćem i cvjetne aranžmane kao poklon na dan Arefata.²⁶

SULTANIJA ESMA I MEHMED-PAŠA MUHSINZADE (MUHSINOVIĆ), VALIJA BOSNE I VELIKI VEZIR OSMANSKOG CARSTVA

Prema raširenoj praksi, sultani su vjenčavali princeze sa istaknutim članovima osmanske elite. Mehmed-paša rođen je 1704. ili 1706. godine u Istanbulu u glasovitoj porodici Muhsinzade, porijeklom iz Halepa. Po završetku edukacije obavljao je funkcije namjesnika Adane, Bendera, Maraša (Maraş) itd. U periodu između 1760. i 1770. godine u više navrata nalazio se na položaju namjesnika Bosanskog ejaleta.²⁷ Vjenčanje

²⁴ O velikom požaru u Istanbulu 1756. godine vidi: Fatih Köse, “1756 İstanbul Yangını”, *Mevzu:Sosyal bilimler dergisi*, Eylül 2019, 191-213.

²⁵ T. Artan, “The Kadirga Palace”, 203.

²⁶ İzzet Sak, “Osmanlı Sarayının İki Aylık Meyve ve Çiçek Masrafı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 25, Sayı 40, Ankara, 2006, 160. Osim osnovnih prehrambenih artikala, na dvoru u Istanbulu upotrebljavano je sezonsko voće, kako svježe tako i suho, te u kompotima i džemovima. Za dvor je nabavljano i cvijeće, koje je korišteno u kuhinji za pripremu čajeva i slatka. Pored toga, u određenim posebnim danima u godini, istaknutim ličnostima – šejhul-islamu, hazinedaru, sultanijama, dvorskim službenicima i stranim veleposlanicama poklanjane su korpe s voćem i cvjetni aranžmani od cvijeća koje je uzgajano u dvorskim baščama, najviše ruža, lala i karanfila.

²⁷ Prema Nagati, Mehmed-paša dužnost valije obnašao je od 1760. godine, s tim što je u Bosnu došao tek 1761. godine, gdje se zadržao približno godinu dana, polučivši uspjehe, te je ponovo postavljen na istu dužnost 1763. godine. Uz funkciju valije Bosne, 1770. godine bio je istovremeno i serasker Rumelije, a potom i Vidina, Vlaške i Bogdana. Up. Y. Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi*, 13; Yuzo Nagata, “Muhsinzâde Mehmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 31, İstanbul, 2006, 48-50; Arif Bilgin, “İlk Valilik Yıllarında Muhsinzâde Mehmed Paşa Konak Mutfağı”, *Osmanlı'nın izinde*, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı, cilt I, Haz: F. Emecen et al., İstanbul, 2013, 295-323; Salih Sidki Hadžihuseinović

sultanije Esme i Muhsinzade Mehmed-paše održano je 24. juna 1758. godine (17. ševval 1171) u dvoru sultanije Esme na Kadrgi.²⁸ Nakon jednogodišnjeg boravka bračnog para u dvoru na Kadrgi, Mehmed-paša je postavljen za valiju Anadolije te se nastanio u Kutahiji (Kütahya). U aprilu 1761. godine dodijeljen mu je Bosanski ejalet. U fermanu iz septembra iste godine sultan mu javlja da je veoma zadovoljan njegovim aktivnostima i solidnim zavođenjem reda u pokrajini Bosni koja je “ključna tačka granica Rumelije”. Krajem aprila 1765. godine Mehmed-paša postaje veliki vezir prvi put.²⁹

Zadužbine Muhsinzade Mehmed-paše

Porodica Muhsinzade potječe iz Halepa, ali se većina njihovih vakufa nalazila na prostoru Rumelije. Zbog toga su njeni članovi uživali izuzetno poštovanje u tim krajevima, naročito u Bosni.³⁰ Iako nisu bili lokalnog porijekla, u bosanskohercegovačkoj historiografiji i predajama upamćeni su po slaveniziranoj varijanti njihovog prezimena – Muhsinović. I Mehmed-pašin otac, Abdulah-paša, u više navrata bio je valija Bosne, a obnašao je i funkciju velikog vezira. U blizini travničke tvrđave sagradio je jednu podkupalnu džamiju s kamenom munarom.³¹ Smrt ga je zadesila u Travniku u proljeće 1749. godine, gdje je i ukopan u turbetu “Pod lipom”. Iz natpisa na njegovom nišanu saznaje se da je ranije obnašao i funkciju velikog vezira: “On (Bog) je Vječan! Umrlog i upokojenog

Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, prev. Abdulah Polimac et al., El-Kalem, Sarajevo, 1999, 554-557.

²⁸ M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90.

²⁹ Y. Nagata, *Muhsin-zāde Mehmed Paşa ve Ayānlık Müessesesi*, 14; A. Bilgin, “İlk Valilik Yıllarında Muhsinzāde Mehmed Paşa Konak Mutfağı”, 295-323; M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90.

³⁰ Y. Nagata, *Muhsin-zāde Mehmed Paşa ve Ayānlık Müessesesi*, 15.

³¹ Prema Muvekkitu, Muhsin-zade Abdulah-paša bio je valija Bosne u više navrata i to prvi put 1720–1727, godine, drugi put 1732–1737, treći put 1740–1741, a četvrti put 1748. godine. Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 470-472, 480-481, 509 i 515. Truhelka prema Lašvaninu piše: “...za njegova vladanja siromasi nisu znali što je zlo. Osta mu žena, po koju dodje iz Carigrad Kapidžija, s kojim ode i odnese teško blago. Osta mu sin, paša od tri tuga.” Ćiro Truhelka, “Popis bosanskih sandžakbegova i beglerbegova od god. 1463 do 1878”, *Časopis za hrvatsku povijest*, knj. 1, Zagreb, 1943, 9 i 10.

bivšeg velikog vezira smrt je zadesila dok je bio valija Bosne. Za oprost duši umrlog Muhsinzade Abdulah-paše (prouči) Fatihu.”³²

Muhsinzade Mehmed-paša spada u red značajnih vakifa Bosne, a sačuvane su i njegove vakufname za brojne objekte koje je izgradio diljem Osmanskog Carstva. Između ostalog, u vrijeme kada je obnašao funkciju valije Bosne, 1767. godine obnovio je Tekijsku džamiju u Travniku koja se nalazila u ruševnom stanju, te mekteb (muallimhanu), medresu i hamam na Lončanici u istom gradu.³³ U Istanbulu još uvijek postoji zgrada hana Mehmed-paše Muhsinzade u kvartu Eminönü. Natpis na zgradi povodom njene popravke sačinio je njegov unuk Abdulah Muhsinzade, poznati kaligraf.³⁴ Budući da nije poznato da je iz braka sa sultanijom Esmom Mehmed-paša imao djecu, može se pretpostaviti da se radi o njegovom potomku iz prvog braka. Naime, iz jednog dokumenta od 6. jula 1767. (8. safer 1181) saznajemo da je Mehmed-paša uložio sredstva za popravku vile u kvartu Kuručešme (Kuruçeşme) na obali Bosfora, koja je pripadala njegovoj kćerki iz ranijeg braka.³⁵

³² Prevod na osnovu prepisa epitafa u: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, II, 357.

³³ Y. Nagata, *Muhsin-zāde Mehmed Paşa ve Ayānlık Müessesesi*, 14. Ta informacija je odranije bila poznata u našoj historiografiji. Up. Alija Bejtić, “Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika”, *Naše starine* II, Sarajevo, 1954, 158; Derviš Korkut i Hamdija Kreševljaković, *Travnik u prošlosti 1464-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik, 1961, 89. Spomenutu vakufnamu za objekte u Travniku na bosanski jezik preveli su Azra i Ismet Kasumović. A. i I. Kasumović, *Bosanski vezir Muhsin-zade Mehmed paša i njegove zadužbine*, 83-88. Vakufname vezane za njegove vakufske objekte u Bosni, kao i neke druge dokumente u vezi s njegovim vakufom, evidentirali su još ranije i A. Bejtić i Z. Fajić. A. Bejtić, “Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika”, 158; Zejnil Fajić, “Popis vakufnama iz BiH koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu”, *Anali GHB* V-VI, Sarajevo, 1978, 294.

³⁴ N. Çiçek Akçıl Harmankaya, “Eminönü Muhsinzade (Muhsinoğlu) Hanı”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı 25/2013, Istanbul, 2016, 73-104.

³⁵ TSMA, d. 10719. Spomenuta vila Muhsinzade Mehmed-paše na Bosforu u Istanbulu renovirana je i služi kao ekskluzivno mjesto odsjedanja. Procjenjuje se da vila danas vrijedi oko 155 miliona dolara. <http://realestatenewsturkey.com/the-most-expensive-waterfront-mansions-in-istanbul/>, pristupljeno 17. 1. 2020.

Dvor sultanije Esme na Kadrgi

Iz ranije navedenih izvora saznajemo da je sultanija Esma u vrijeme udaje za prvog supruga imala 17 godina, kada joj je dodijeljen dvor na Kadrgi, poznat po nazivu dvor sultanije Esme. Iako se zadugo smatralo da je navedeni dvor na Kadrgi svoje ime ponio po ovoj sultaniji Esmi ili njenoj spominjanoj bratičnici, iz novijih istraživanja u historiografiji saznajemo da je navedeni dvor ime dobio po sultaniji iz 16. stoljeća, Esmi (Esmehan/Ismihan), kćerki sultana Selima II i sultanije Nurbanu. Ona je bila udata za velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića. Smatra se da je na mjestu tog dvora ranije postojala neka druga građevina, te da je glasoviti osmanski arhitekta Mimar Sinan izvršio prepravke i modifikacije kako bi bilo mjesto dostojno stanovanja sultanije Ismihan i Mehmed-paše.³⁶ Međutim, prema predajama, stanujući u tom dvoru, sultanija Ismihan nikako nije mogla da održi trudnoću, a kada bi i uspjela u tome, novorođenče bi brzo umrlo. Vjerujući u to da je dvor na Kadrgi uklet, sultanija je zahtijevala da joj se sagradi novi dvor.³⁷ Kako piše osmanski hroničar Ibrahim Pečevi, sultan Selim II je za gradnju novog dvora poklonio svojoj kćerki 100.000 zlatnika, ali veliki vezir nije uzeo ovaj novac nego ga je poklonio sultaniji, a novi dvor koji se nalazio na Hipodromu (Atmeydan), sagradio od vlastitih sredstava.³⁸ Supružnici su najvjerojatnije preselili u novi dvor prije 1574. godine, jer se u vakufnami Mehmed-paše Sokolovića spominju i stari dvor na Kadrgi, kao i novi dvor.³⁹ Ovaj dvor, kao i dvor Rustem-paše, srušen je prilikom izgradnje Sultan Ahmedove (Plave) džamije.⁴⁰

³⁶ U autobiografiji Mimara Sinana spominje se da je za velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića sagradio četiri palače: jednu u Kadırga limanı, drugu u blizini Aja Sofije u dijelu Ahır Kapı (Hipodrom) te dva ljetnikovca, u Üsküdaru i Halkalı. Gülru Necipoğlu, *The age of Sinan: Architectural culture in the Ottoman Empire*, London, 2005, 333.

³⁷ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, 1. cilt (1573-1576), editör Kemal Beydilli, çeviri Türkis Noyan, Kitap Yayinevi, Istanbul, 2006, 459.

³⁸ Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija*, 1 (1520-1576), predgovor, prevod i bilješke Fehim Nametak, El-Kalem i Orijentalni institut, Sarajevo, 2000, 25.

³⁹ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 332.

⁴⁰ Mustafa Lütfi Bilge, "Sultan Ahmed Cami ve Külliyesi: Kuruluş Öncesi ve Sonrası Belgeler", u: ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, *Osmanlı İstanbulu*, 1. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu bildirimleri, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2013, 525-557.

Dva stoljeća poslije, sultanija Esma i Mehmed-paša Muhsinzade živjeli su u spomenutom dvoru na Kadrgi, koji je Mehmed-paša pretihodno dao renovirati. U svojim *Memoarima* Baron de Tott⁴¹ opisao je svoju posjetu velikom veziru Mehmed-paši u tom dvoru. Napomenuto je da je to isti onaj dvor u kojem je sjedio veliki vezir nakon požara. U baronovoj pratnji nalazile su se njegova supruga i punica, koje su za to vrijeme posjetile sultaniju Esmu. Kako bi došle do odaja sultanije Esme, gošće su morale proći kroz tri velike kapije dvora koje su čuvali crni evnusi. Oni su sproveli gošće kroz unutrašnjost dvora do prostrane odaje koja se zvala 'odaja za strance'. Čehaja kaduna ili upraviteljica dvora pridružila se gošćama i iskazala im svoje poštovanje. U istom djelu opisan je i dvorski vrt u kojem su dvorjanici zabavljali goste nakon večere.⁴² Sultanija je razgovarala sa baronovom suprugom i punicom o mnogim stvarima, pokazujući interes za način života i običaje na Zapadu. Nije krila svoje nezadovoljstvo praksom rane udaje princeza, jer je i sama veoma mlada prvi put bila udata za mnogo starijeg pašu koji ju je tretirao kao malo dijete. Navodno im je kazala i to da je nakon smrti prvoga muža ponovo udata, i to za mlađeg pašu, ali ih je praksa slanja sultanskih zetova u udaljene pašaluke držala razdvojenima.⁴³

U septembru 1767. godine, nakon velikog zemljotresa i požara, izvršena je obnova dvora sultanije Esme na Kadrgi, po instrukcijama njezinog supruga, velikog vezira Mehmed-paše.⁴⁴ Nakon smrti sultanije Esme, dvor na Kadrgi je prvo pripao sultaniji Emini, koja je umrla 1791. godine, a potom njenoj sestri, sultaniji Hibetullah. Međutim,

⁴¹ François Baron de Tott (1733–1793), mađarskog porijekla, bio je francuski konzul u Istanbulu i vojni savjetnik sultana Mustafe III i kratko Abdulhamida I. Više o njegovim zapažanjima o Osmanskom Carstvu, kao i kritici njegovih memoara od strane priređivača Peyssonella u: Virginia Aksan, "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830", *The International History Review*, vol. 24, No. 2 (June, 2002), 253-277.

⁴² T. Artan, *The Kadirga Palace*, 207 i 209.

⁴³ Fanny Davis, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*, Connecticut 1986, 16.

⁴⁴ M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90. Glavnom dvorskom arhitekti Ahmedu Mehmed-paša je u februaru 1761. godine u potpunosti isplatio troškove renoviranja ovog dvora. TSMA, zarf no. 2002, evrak no. 1, dosya no. 484, gömlek no. 19. U sklopu radova, na dvoru je iznova napravljena i praonica. Up: TSMA, zarf no. 2002, evrak no. 1, dosya no. 484, gömlek no. 20 (februar 1762). Dvor je, po instrukciji Mehmed-paše, popravlján i 1767. godine, up: TSMA, defter no. 10718 (septembar 1767), kao i kasnije, up: TSMA, zarf no. 1060, evrak no. 25-26, dosya no. 424, gömlek no. 28 (septembar 1788).

ovaj dvor je ostao poznat po imenu sultanije Esme sve do uništenja u velikom požaru 1864. godine, nakon čega mu više nema spomena.⁴⁵ Osim spomenutog dvora, u dokumentima se navode troškovi radova na dvoru i ljetnikovcu sultanije Esme u kvartovima Tavšantaşi (Tavşantaşı) i Kuručeşme.⁴⁶ Pored toga, sultanija Esma imala je i jedan dvor u kvartu Mačka (Maçka).⁴⁷ Bila je vlasnica i jedne vile na Bosforu na Ortakoju (Ortaköy) koju je kupila 1762. godine za 21.000 kuruša, nakon smrti njenog vlasnika Mustafa-age. Ova vila je nakon smrti sultanije Esme postala vlasništvo njene bratične Esme mlađe.⁴⁸

TROŠKOVI DVORA I LIČNI TROŠKOVI SULTANIJE ESME

Osmanske princeze koje su živjele na dvoru primale su dnevna i mjesečna sljedovanja novca, što je ovisilo o uzrastu princeze, njenom socijalnom statusu, kao i vremenu u kojem je živjela. Neke od princeza koje su živjele u 18. stoljeću imale su mjesečnu naknadu u iznosu od čak 500 kuruša, pa se može pretpostaviti da je slično bilo i sa sultanijom Esmom.⁴⁹ Kada bi se princeza udala, ukidana su spomenuta a dodjeljivana druga, veća primanja, dostatna za održavanje samostalnog kućanstva. Kada se sultanija Esma udala prvi put, određena su sedmična, mjesečna i godišnja sljedovanja za njen dvor. Na dnevnoj bazi nabavljan je hljeb i ostale dnevne potrepštine, mjesečno je dostavljano brašno, luk, med, nohut i maslo, a jedanput godišnje drva. Osim toga, vođeno je računa i o princezinim rasnim konjima te je za njih povremeno dostavljana zob i slama.⁵⁰

S vremenom je sultanija Esma pokazala da se veoma dobro snalazi i u finansijskim poslovima. Uživala je prihode od različitih mukata diljem Osmanske države, što je rezultiralo uvećanjem njenog imetka.⁵¹ Zbog toga je mogla sebi priuštiti nabavku skupocjene odjeće, nakita i ostalih luksuznih artikala. Lični troškovi sultanije Esme uglavnom su podrazu-

⁴⁵ T. Artan, *The Kadirga Palace*, 204.

⁴⁶ TSMA, zarf no. 770, evrak no. 371-377a, dosya no. 344, gömlek no. 9 (maj 1768).

⁴⁷ TSMA, zarf no. 1060, evrak no. 23, dosya no. 424, gömlek no. 26 (septembar 1788).

⁴⁸ E. Aykan, *III. Ahmed'in Kızı Büyük Esma Sultan (1726-1788)*, 71.

⁴⁹ *Ibid*, 46-61.

⁵⁰ *Ibid*, 62-63.

⁵¹ *Ibid*, 46-60.

mijevali iznose za odjeću, nakit, opremanje ili popravke dvora. Poznato je da je za princeze i prinčeve posebno šivena skupocjena odjeća. Sačuvani su dokumenti o anterijama i skupocjenim krznenim ogrtačima šivenim za sultaniju Esmu. Sultanija nije štedjela ni na opremanju svoje služinčadi. Među troškove njenog dvora ubrajale su se i plaće i naknade čuvarima dvora na Kadrgi, ali i drugih vila i ljetnikovaca, slastičarima, vodoinstalaterima, baštovanima i sl.⁵² Iz jednog dokumenta iz 1767. godine vidi se da je sultanija, vjerovatno na godišnjem nivou, izdvojila znatnu količinu novca, čak 23.345 kuruša, za nabavku luksuznijih prehrambenih artikala poput badema, hurmi, lješnjaka, groždica, leblebija, narandži, kefira, oraha, smokava, kestena, rogača i sl.⁵³ Iz navedenog se može naslutiti kako se hranila bogata istanbulska aristokratija sredinom 18. stoljeća. Sultanija Esma bila je galantna i prema ostalim članovima svoje porodice. Povodom rođenja sultanije Bejhan, sultanija Esma i Mehmed-paša poslali su u aprilu 1766. godine na dvor poklone.⁵⁴ Sultanija Bejhan je najvjerovatnije identična sa kćerkom sultana Mustafe III, rođenom u decembru 1765. godine, kojoj je, dakle, sultanija Esma bila tetka.⁵⁵

POZNATI VAKUFSKI OBJEKTI SULTANIJE ESME U ISTANBULU

Prema podacima iz relevantne literature i arhivske građe zna se pouzdano da je sultanija Esma u Istanbulu dala sagraditi namazgah (mjesto za obavljanje namaza) i česmu na trgu u kvartu Kadrga, kao i mekteb na Uskudaru (Üsküdar), dok je njezin dvor na Beşiktašu (Beşiktaş) pretvoren u osnovnu školu.

Česma i namazgah na Kadrgi

Namazgah sa česmom u parku u kvartu Kadrga u Istanbulu, koji danas nosi naziv Trg sultanije Esme, ista je dala sagraditi kao uspomenu na svoga voljenog supruga Mehmed-pašu, nakon njegove smrti. Namazgah je sagrađen u obliku kocke dimenzija 6x6 m², u baroknom stilu koji je

⁵² E. Aykan, III. *Ahmed'in Kızı Büyük Esma Sultan (1726-1788)*, 64-66.

⁵³ Ibid, 67.

⁵⁴ TSMA, d. 3151.

⁵⁵ Više o ovoj princezi u: M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 102-104.

bio uobičajen za to vrijeme. Sa svih strana ukrašen je mermernim pločama. Pripada tipu uzdignutog namazgaha koji se uglavnom gradio kao centralna česma na trgu. Do namazgaha, koji se nalazi iznad česme, dolazi se stepenicama. Iz natpisā na zapadnoj i istočnoj strani namazgaha, čiji je autor pjesnik i kaligraf Tevfik-efendija, a koje je ispisao kaligraf Mehmet Ševki-efendija, može se zaključiti da je sultanija spomenute hajrate podigla 1781. godine radi Allahovog zadovoljstva i kako bi sevabi od toga išli duši njezinog preminulog supruga, velikog vezira Muhsinovića.⁵⁶ Namazgah i česma su dugo vremena bili u zapuštenom stanju te je urađena nužna restauracija objekta koja je koštala 60.000 turskih lira, a objekt je svečano otvoren 2008. godine.⁵⁷

Mekteb i česma sultanije Esme na Uskudaru

Iako ne postoje precizni dokumenti o datumu njegove izgradnje, mekteb sultanije Esme vjerovatno je sagrađen prije njene smrti 1788. godine. Nalazio se na Uskudaru, u ulici Inadiye mescidi na Tunusbađı, preko puta džamije Bali-čajuša. Prema jednom dokumentu iz 1794. godine, aktuelni muallim Sejjid Mustafa tražio je da se njegova dužnost prebaci na Sejjid Ibrahima halifu. Godine 1913. izvršene su popravke ovog mekteba u kojem je tada bilo 80 učenika. Srušen je nakon 1930. godine.⁵⁸ Prema podacima na jednoj staroj karti vodovoda, na Uskudaru, preko puta džamije Bulgurlu mesdžid, nalazila se i česma sultanije Esme, koja danas više ne postoji.⁵⁹

⁵⁶ Namazgah predstavlja mjesto za obavljanje namaza na otvorenom, sa mihrabom i minberom, najčešće odignut od tla. Up. Mustafa Özdamar, "Namazgahlar", *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1992, 223; Semavi Eyice, "Çeşme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cild 8, Istanbul 1993, 277-287; Yavuz Tiryaki, "Namazgâh (Mimari)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cild 32, Istanbul, 2006, 359-360; Ayla Ödekan, "Esmâ Sultan meydan çeşmesi ve namazgâhı", *DBİA*, c. 3, İstanbul, 2009, 159-179; Mert Ağaoğlu, "Sultan III. Mustafa ve sultan I. Abdülhamid devri İstanbul çeşmeleri", *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, Yıl 5, Sayı 19, 2018, 77-78.

⁵⁷ <http://www.haber7.com/kultur/haber/298967-esma-sultan-cesmesi-torenle-acildi>, pristupljeno 17. 1. 2020.

⁵⁸ Mehmet Cemal Öztürk, "Arşiv belgelerine göre Üsküdar sıbyân ve ibtidâî mektepleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu* 7, Istanbul, 2012, 35-36.

⁵⁹ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar boyunca Üsküdar*, 3, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2001, 1066.

Škola na Beşiktašu

Dvor sultanije Esme, koji se do 1913. godine nalazio na Beşiktašu,⁶⁰ te godine pretvoren je u osnovnu školu pod nazivom “18. mekteb” (18. osnovna škola). Nakon što je spomenuta zgrada stradala u požaru, 1958. godine sagrađena je nova zgrada u kojoj se danas nalazi osnovna škola koja nosi njezino ime.⁶¹

Turbe na Ejupu (Eyüp)

Nakon smrti Muhsinzade Mehmed-paše, sultanija Esma više se nije udavala.⁶² Umrla je 13. augusta 1788. godine i ukopana u turbetu Muhsinzade Mehmed-paše u kvartu Ejup u Istanbulu.⁶³ Turbe je otvorenog tipa, okruženo metalnom šupljikavom ogradom i mesinganim mušebcima.⁶⁴

UTJECAJNA SULTANIJA ESMA I NJENA VEZA S BOSNOM

Sultanija Esma bila je sestra dva sultana, Mustafe III i Abdulhamida I, te je za vrijeme njihove vladavine stekla veliki imetak i smatrana najbogatijom i najutjecajnijom ženom Istanbula. Godišnji prihodi, koje je imala od brojnih mukata, dostizali su oko 900.000 akči. Naime, sultaniji Esmi, kao i ostalim sultanijama, kao izvor prihoda bile su dodjeljivane mukate po sistemu has-malikane. Međutim, čini se da je, ipak, u odnosu na neke druge sultanije, Esma uživala nešto unosnije prihode: od carine na kahvu u Istanbulu, od carine na duhan u Istanbulu, od solane u gradu Gümülcine, od carina na skeli u Draču, prihode ostrva Hios (Sakız) i sl. Pored toga, imala je udjela i u nekim drugim mukatama (zakupima),

⁶⁰ Moguće da se radi o sultanijinom dvoru koji se spominje u arhivskim dokumentima kao “Maçka sarayı”. Up: TSMA, d. 2433, seri No.186; TSMA, e. 31/19 (TSMA no. 61/1).

⁶¹ <http://buyukesmasultan.meb.k12.tr/>, pristupljeno 17. 1. 2020.

⁶² M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 90.

⁶³ *Ibid*, 91.

⁶⁴ Na nišanu sultanije Esme nalazi se natpis koji u slobodnom prevodu glasi: “Za oprost duši časne kćeri sultana gazi Ahmed-hana koji je dostigao stepen Džennet-i Firdevsa (prouči) el-Fatihü.”

među kojima su, npr., mukata prihoda na sitnu stoku Sofije, Skoplja i Samakova.⁶⁵

Budući da je bila samo godinu dana mlađa od svoga brata, sultana Abdulhamida I, njih dvoje su bili veoma bliski. Sultan bi je često posjećivao u njenom dvoru na Kadrgi. Njen ugled kod sultana dodatno je porastao nakon što ga je upozorila da veliki vezir Halil Hamid-paša planira da ga svrgne s vlasti i umjesto njega za sultana postavi princa Selima, njegovog nećaka.⁶⁶ Njen utjecaj osjećao se i u drugim poslovima. Mehmed-paša je obnašao funkciju velikog vezira i u vrijeme trajanja osmansko-ruskog rata te je u ljeto 1774. godine organizirao mirovne pregovore. Prema pisanju Barona de Totta, pregovori u Kučuk Kajnardži (Küçük Kaynarca) otegli su se jer je veliki vezir oklijevao da potpiše sporazum. Iskusni vezir znao je da će samo on snositi krivicu za potpis takvog sramnog sporazuma, kojim je Krim prestao biti osmanski teritorij, ali ga je Porta tjerala da po svaku cijenu završi rat. Mehmed-paša je potpisao sporazum tek nakon što mu je sultanija Esma poslala pismo u kojem mu je sugerisala da ne oklijeva i da potpiše sporazum.⁶⁷ Nakon potpisa mira u Kučuk Kajnardži, Mehmed-paša se razbolio i umro na putu ka Istanbulu, u Bugarskoj, u blizini Karinabada, 4. augusta 1774. godine.⁶⁸ Prvo je ukopan u Edirnama, da bi deset dana kasnije, na zahtjev sultanije Esme, njegovo tijelo bilo preneseno u Istanbul i ukopano u turbe u mezarju na Ejupu.⁶⁹

Prema jednoj varijanti predaje vezane za izgradnju džamije u Jajcu sultanija je za izgradnju ili obnovu džamije, te izgradnju mostova na Vrbasu, poklonila svoj skupocjeni nakit. Pitanje koje se nameće u vezi s tim jeste na koji način je jedna osmanska princeza mogla biti povezana

⁶⁵ Detaljnije u: E. Aykan, *III. Ahmed'in Kızı Büyük Esma Sultan (1726-1788)*, 48-60.

⁶⁶ M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 91.

⁶⁷ *Memoirs of Baron de Tott: Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, During the Late War with Russia: with Numerous Anecdotes, Facts, and Observations, on the Manners and Customs of the Turks and Tartars*, Volume 2, G. G. J. and J. Robinson, 1786, 202.

⁶⁸ A. Bilgin, "İlk Valilik Yıllarında Muhsinzâde Mehmed Paşa Konak Mutfağı", 299.

⁶⁹ Mehmet Nermi Haskan, "Eyup Türbeleri", *Eyup Tarihi*, 1-2, Istanbul, 1993, 196. Povodom smrti velikog vezira Mehmed-paše Muhsinovića sarajevski pjesnik Mejlija spjevao je hronogram. Jedan njegov prepis nalazio se u rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu. Mehmed Mujezinović, "Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije", *Naše starine* IV, Sarajevo, 1957, 155. Spomenuta rukopisna zbirka u najvećoj mjeri je uništena u toku agresije na BiH prilikom spaljivanja Instituta 17. maja 1992. godine.

s dalekim gradom u Bosni, na samoj granici Osmanskog Carstva. Odgovor na to prije svega leži u činjenici da je sultanija Esma bila supruga velikog vezira Mehmed-paše Muhsinzade, koji je u više navrata u 18. stoljeću obavljao dužnost valije Bosanskog ejaleta. Među Osmanlijama postojala je praksa da muževi princeza, po pravilu višerangirani osmanski dužnosnici, na službu odlaze u udaljene ejalete, dok su princeze ostajale u Istanbulu.⁷⁰ Iako vjerovatno i nije bila prisutna u Bosni u vrijeme kada je bosanski valija Mehmed-paša u potpunosti obnovio srušenu džamiju na Lončanici u Travniku i uz nju iznova sagradio medresu, sultanija je mogla biti upoznata sa njegovim aktivnostima te u isto vrijeme donirati sredstva kako bi se dovršili neki radovi na džamiji u Jajcu ili na neki drugi način pomoći njen rad. Također, moguće je da je u tom periodu finansirala i izgradnju mostova na Vrbasu. To ne bi bio usamljen slučaj, jer su članovi osmanske elite rado učestvovali u izgradnji ili opravci infrastrukturnih objekata diljem Osmanske države. Taj postupak osmanske princeze je sigurno lokalnom stanovništvu značio mnogo te je kasnije džamija i prozvana po njoj. Međutim, u nedostatku validnih dokaza za navedenu predaju, bilo u vidu arhivskih dokumenata ili nekih drugih zapisa, za sada to nije moguće u potpunosti potvrditi. Koliko nam je poznato, nije pronađena posebna vakufnama sultanije Esme za navedene objekte niti eventualna bilješka o njezinom vakufu u nekom od kadijskih sidžila.⁷¹ Nekada se bilješka o uvakufljenju koje je izvršila supruga određenog velikodostojnika nalazila u sklopu vakufname njezinog supruga.⁷² Međutim, uvidom u prevod vakufname

⁷⁰ F. Davis, *The Ottoman Lady*, 16.

⁷¹ Sidžili jajačkog kadije nisu sačuvani, osim jednog fragmenta sidžila s kraja 17. stoljeća, dakle prije izgradnje spomenute džamije, te nam u tom pogledu ne mogu pružiti potrebne informacije. Up. Ćiro Truhelka, "Pabirci iz jednog jajačkog sidžila", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, sv. 30/1918, Sarajevo, 1919, 157-175. U do sada pregledanim objavljenim istanbulskim sidžilima nema spomena sultanijinim aktivnostima na prostoru Bosne. Sultanija Esma spominje se samo jedanput, kada je od bivšeg ćehaje baltadžija Sulejman-age sina Ali-age za dvije hiljade kuruša kupila polovinu parcele na kojoj se nalazila menzilhana i pripadajući objekti u kvartu Kadrğa, nakon čega je spomenuta parcela podijeljena na dva dijela. Up. İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı sicil (H. 1193-1194 / M. 1779-1780), cilt: 78, sayfa: 162, Hüküm no: 131 i 132. Možda se radi o parceli na kojoj će dvije godine kasnije dati sagraditi namazgah sa česmom.

⁷² Prema tekstu vakufname Sinan-bega Boljanića, njegova supruga Šemsa-kaduna, sestra velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, uvakufila je novčana sredstva u iznosu od 80.000 akči s namjerom da se od dobiti toga novca "...u mjestu koje se bude smatralo pogodnim, podigne džamija ili neki drugi dobrotvorni objekt...".

Mehmed-paše Muhsinovića za navedene objekte u Travniku, takva bilješka nije pronađena. Isto tako, u dostupnoj građi u Istanbulu nema podataka o spomenutim aktivnostima sultanije Esme u Bosni.

U ranije spomenutoj narodnoj predaji navodi se još i podatak da se sultanija bila razboljela, nakon čega su joj astrolozi preporučili da napravi tri zadužbine te je ona dala sagraditi navedenu džamiju i dva mosta na Vrbasu. Iz jednog dokumenta iz 1762. godine može se naslutiti da se sultanija zaista bila razboljela te da je tada živjela u Istanbulu. Naime, u jednom pismu od 24. 7. 1762. godine koje iz Travnika šalje izaslanik providura Frančeska Diedo svome providuru o problemima s kojima se susreće u svojoj misiji, on traži od providura da pošalje okulistu Basilija Babića iz Drniša da u Carigradu liječi pašinu suprugu "sultaniju".⁷³ Da bi se moglo raditi upravo o sultaniji Esmi, koja je očigledno imala dugotrajne probleme s vidom, potvrđuju podaci iz jednog osmanskog dokumenta iz januara 1771. godine, u kojem sam sultan Mustafa III traži od Muhameda, beglerbega Šama, da pronađe njegovoj sestri Esmi okulistu (*kehhal*) koji je živio u nekom od sela u toj oblasti.⁷⁴

Budući da sultanija Esma pred kraj svoga života nije puno trošila i rasipala svoje bogatstvo, smatrana je škrtom. Zbog toga su se nakon njene smrti vlasti nadale da će pronaći veliko blago. Međutim, njen dvor je pretražen, ali bogatstvo nije pronađeno. Ustanovljeno je da su neki od upravitelja njenim nekretninama, hasovima i mukatama, vršili pronevje-re. Među njima su bili bazerdžan Dimitri, njen čehaja Čelebi-efendija, kapu čohadar Said-aga, zapisničar troškova muderis Osman-efendija, zbog čega su odmah uhapšeni i nakon ispitivanja proglašeni krivima. Muderis Osman je svrgnut sa službe i protjeran, Said-aga je zatvoren, dok je Dimitri ubijen, a sav njegov imetak je konfiskovala državna blagajna. Osim toga, zna se da je sultanija Esma neke mukate još za života prebacila na kćerke svoga brata Abdulhamida, sultaniju Eminu i sultaniju Esmu mlađu/malu.⁷⁵

"Vakufnama Sinan-bega sina Bajram-age iz 1582", preveo Salih Trako, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15. i 16. vijek)*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 208.

⁷³ Državni arhiv u Zadru, Inventar Dragomanskog arhiva, 5, kutija 1, filza XXXIV, poz. br. 20.

⁷⁴ E. Aykan, III. *Ahmed'in Kızı Büyük Esma Sultan (1726-1788)*, 47.

⁷⁵ M. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, 91.

Međutim, znatan dio imetka sultanije Esme činio je njen vrijedni nakit, koji se i spominje u nekim dokumentima.⁷⁶ Vjerenički komplet koji je Jakub-paša poklonio sultaniji Esmi u februaru 1743. godine sastojao se od dijamantne narukvice, krupnih smaragdних naušnica, dijamantnog pojasa, ručnog ogledala optočenog dragim kamenjem, ukupne vrijednosti 19.000 kuruša, potom dijamantne krune, mestvi i papuča ukrašenih biserima, zlatnog privjeska na kojem piše 'Mašallah' i ostalog, ukupne vrijednosti 29.400 kuruša.⁷⁷ Vjerenički poklon Muhsinzade Mehmed-paše iz 1745. godine činio je sat ukrašen dragim kamenjem u vrijednosti od 600 kuruša, potom dvanaest komada tkanine vezene zlatnim i srebrnim nitima u vrijednosti od 1.513 kuruša za sultaniju Esmu, kao i deset komada iste tkanine u vrijednosti od 2.204 kuruša poslanih njenoj majci.⁷⁸

Budući da se ne zna za sudbinu navedenog i ostalog njenog nakita, može se pretpostaviti da je sultanija dio svog bogatstva pretvorila u trajno dobro tako što je podigla česmu i namazgah u Istanbulu, te mekteb na Uskudaru. Uz to, vjerovatno je još za svoga života namjenski uvakufila svoj dvor na Beşiktašu kako bi bio pretvoren u školu. Do sada nije pronađena njena vakufnama, ali bosanskohercegovačka narodna tradicija i ne pamti da je sultanija zvanično osnovala vakuf, nego da je za džamiju donirala svoj nakit. Stoga je moguće da je, u vrijeme kada je njen suprug obavljao dužnost valije Bosanskog ejaleta, dio svoga nakita sultanija Esma donirala za izgradnju ili popravku džamije u Jajcu, koja od tada nosi njeno ime, kao i mostova na Vrbasu. Kako još uvijek nisu pronađeni nikakvi pisani dokumenti koji bi to potvrdili, priča o sultaniji Esmi kao pokroviteljici izgradnje džamije u Jajcu i mostova na Vrbasu do daljnjeg će ostati samo predaja sačuvana u kolektivnom sjećanju lokalnog stanovništva.

⁷⁶ TSMA, zarf no. 770, evrak no. 371-377a, dosya no. 344, gömlek no. 9 (maj 1768). U istom dokumentu su navedeni i troškovi za nabavku odjeće, nakita i ukrasa za sultaniju Esmu, kao i troškovi izrade odjeće za njene služavke. Osim toga, prilikom udaje, sultanija Esma dobijala je i vjenčane darove te skupocjeni nakit. Sultanija Esma redovno se spominje u knjigama troškova koji su evidentirali nabavke krzna, haljina, ukrasnih dugmadi od dragulja te nakita za princeze na dvoru (npr. TSMA, d. 79; TSMA, d. 2418). I sama princeza nakon udaje slala je darove sultanu i nekim drugim članovima dvora (up. TSMA, d. 3151). Sačuvana su i neka njena vlastoručna pisma u kojima se obraćala svome čehaji sa zahtjevom da joj nabavi određeni nakit i garderobu (up. BOA, TSMA, e. 30/18, stari broj TSMA, No. 60/1-2).

⁷⁷ E. Aykan, *III. Ahmed'in Kızı Büyük Esma Sultan (1726-1788)*, 39-40. Vidi i fusnotu 22.

⁷⁸ *Ibid*, 42.

ZAKLJUČAK

Sultanija Esma starija kćerka sultana Ahmeda III i supruga velikog vezira Mehmed-paše Muhsinzade, bila je jedna od najutjecajnijih žena Istanbula u drugoj polovini 18. stoljeća. Rođena 1726. godine u Istanbulu bila je sestra dva sultana, Mustafe III (vl. 1757–1774) i Abdulhamida I (vl. 1774–1789). Sa svojim drugim suprugom, Mehmed-pašom, bila je u braku od 1758. godine pa sve do njegove smrti 1774. godine. Kao uspomenu na njega, u Istanbulu je dala sagraditi namazgah sa česmom u blizini svoga dvora na Kadrgi. Osim toga, poznato je da je osnovala mekteb i česmu na Uskudaru, dok je njen dvor na Beşiktašu pretvoren u osnovnu školu koja i danas nosi njezino ime. U narodnom pamćenju stanovnika Jajca i Bosne i Hercegovine ostala je upamćena kao pokroviteljica izgradnje džamije u Jajcu, koja do danas nosi ime Džamija sultanije Esme. Ovim radom prezentirane su do sada poznate informacije iz života ove utjecajne osmanske sultanije. Osim toga, analizirani su podaci i vijesti o njenoj povezanosti s Bosnom. Kako se nerijetko ispostavi da je narodna predaja utemeljena na stvarnim dešavanjima, ispitivana je tvrdnja da je upravo ova princeza pomogla gradnju džamije u Jajcu i dva mosta na Vrbasu te u tom smislu izvršen uvid u historijsku i drugu literaturu, kao i dostupne historijske izvore u kojima se ova sultanija spominje. Međutim, nije pronađen konkretan pokazatelj koji bi poslužio kao potvrda za spomenute navode. Nakon smrti sultanije Esme nije pronađeno njeno veliko bogatstvo niti je u njenoj ostavini pronađen nakit, o čijoj vrijednosti se govori i u historijskim dokumentima. Stoga se još uvijek ne može potvrditi, ali ni potpuno odbaciti mogućnost da je, u vrijeme kada je u Bosni sredinom 18. stoljeća njen suprug Mehmed-paša Muhsinzade obnašao funkciju bosanskog valije, sultanija Esma donirala spomenuti nakit kako bi pomogla gradnju ili opravku džamije i drugih navedenih objekata.

OTTOMAN PRINCESS ESMA AND HER RELATIONSHIP WITH BOSNIA

Summary

The paper examines the possible connection of the Ottoman princess Esma with the construction of a mosque in Jajce, which, as recorded in folklore, she had built by donating her jewelry. In this regard, information is provided about the princess herself, as well as her husband, Grand Vizier Muhsinzada Mehmed-pasha, who once held the position of vali of the Bosnian eyalet, and the waqfs they left in both Bosnia and Istanbul.

Key words: Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, princess Esma, Muhsinzade Mehmed-pasha, endowments, mosque, Jajce

IZVORI I LITERATURA

PRIMARNI I SEKUNDARNI IZVORI:

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA):

TSMA, d. no. 79

TSMA, d. no. 2418

TSMA, d. no. 2433

TSMA, d. no. 3151

TSMA, d. no. 5183

TSMA, d. no. 6438

TSMA, d. no. 6681

TSMA, d. no. 10718

TSMA, d. no. 10719

BOA TSMA, e. 30/18 (TSMA, No. 60/1-2)

BOA TSMA, e. 31/19 (TSMA, No. 61/1)

BOA TSMA, e. 31/20

BOA TSMA, e. 90/31

BOA TSMA, e. 424/23

TSMA, zarf no. 367, evrak no. 1-2, dosya no. 195, gömlek no. 5

TSMA, zarf no. 770, evrak no. 371-377a, dosya no. 344, gömlek no. 9

TSMA, zarf no. 1060, evrak no. 23, dosya no. 424, gömlek no. 26

TSMA, zarf no. 1060, evrak no. 25-26, dosya no. 424, gömlek no. 28

TSMA, zarf no. 2002, evrak no. 1, dosya no. 484, gömlek no. 19

TSMA, zarf no. 2002, evrak no. 1, dosya no. 484, gömlek no. 20

LITERATURA

İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı sicil (H. 1193-1194 / M. 1779-1780), cilt: 78, sayfa: 162, Hüküm no: 131 i 132.

Zadar, Državni arhiv u Zadru, Inventar Dragomanskog arhiva, 5, kutija 1, filza XXXIV, poz. br. 20.

Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine (sveska I), dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, "Dobra knjiga", Sarajevo, 2014.

"Vakufnama Sinan-bega sina Bajram-age iz 1582", preveo Salih Trako, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15. i 16. vijek)*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 193-215.

Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü*, 1. cilt (1573-1576), editör Kemal Beydilli, çeviri Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Memoirs of Baron de Tott: Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, During the Late War with Russia: with Numerous Anecdotes, Facts, and Observations, on the Manners and Customs of the Turks and Tartars, Volume 2. Front Cover. François Baron de Tott. G.G.J. and J. Robinson, 1786.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, 1, prev. Abdulah Polimac et al., El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Pečevija, Ibrahim Alajbegović, *Historija*, 1 (1520-1576), predgovor, prevod i bilješke Fehim Nametak, El-Kalem i Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani*, 1, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, İstanbul, 1996.

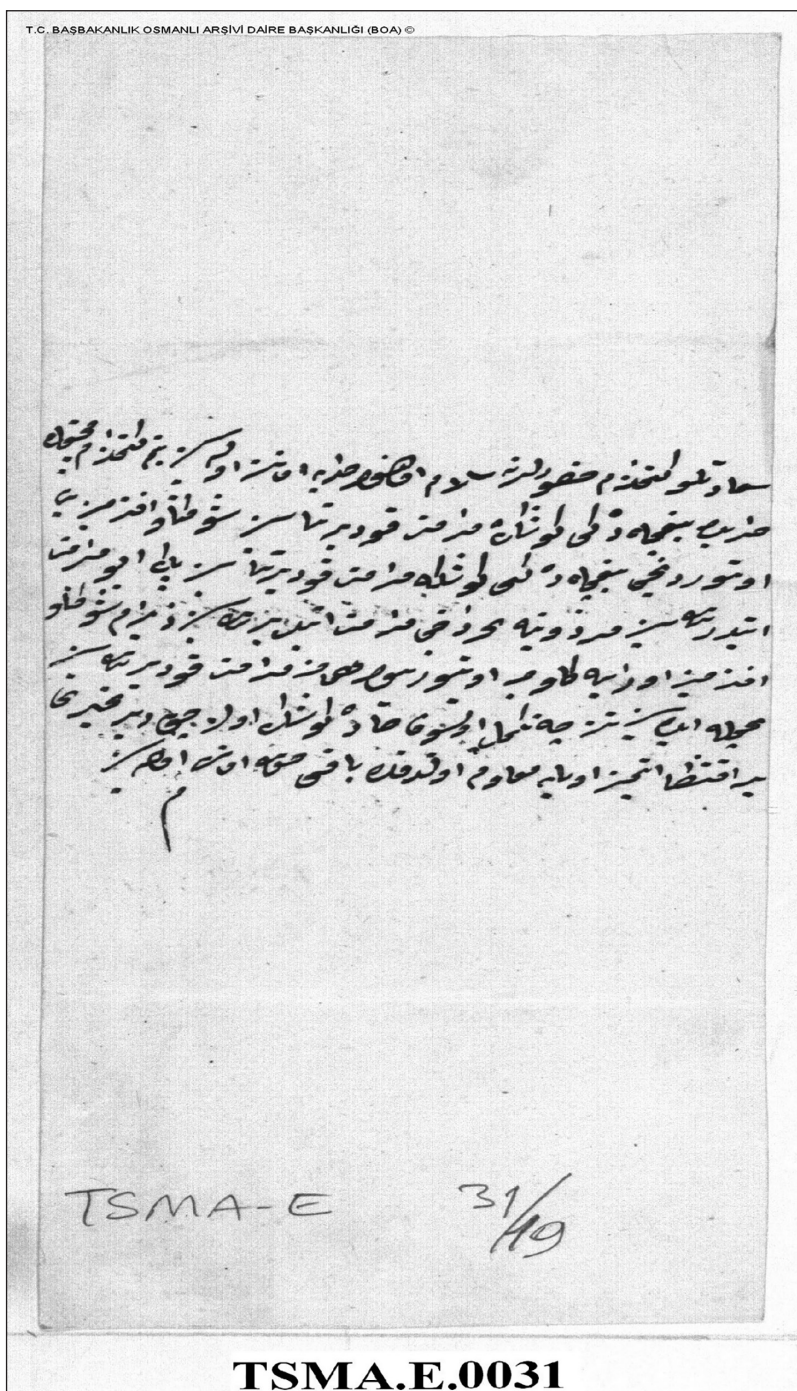
Čelebi, Evlija, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo Hazim Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.

Literatura:

- Ağaoğlu, Mert, "Sultan III. Mustafa ve sultan I. Abdülhamid devri İstanbul çeşmeleri", *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, Yıl 5, Sayı 19, 2018, 70-115.
- Aksan, Virginia, "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830", *The International History Review*, vol. 24, No. 2 (June, 2002), 253-277.
- Artan, Tülay, "The Kadirga Palace: An Architectural Reconstruction", *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, vol. X, Margaret B. Sevcenko (ed.). Leiden: E. J. Brill, 1993, 201-211.
- Aykan, Eylül, *III. Ahmed'in Kızı Büyük Esmâ Sultan (1726-1788)*, Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 2019.
- Bejtić, Alija, "Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnik", *Naše starine* II, Sarajevo, 1954, 151-166.
- Bejtić, Alija, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine* IV, Sarajevo, 1957, 33-62.
- Bilge, Mustafa Lutfi, "Sultan Ahmed Cami ve Külliyesi: Kurulus oncesi ve Sonrasi belgeler", u: ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, *Osmanlı İstanbulu, 1. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu bildirileri*, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2013, 525-557.
- Bilgin, Arif, "İlk Valilik Yıllarında Muhsinzâde Mehmed Paşa Konak Mutfağı", *Osmanlı'nın izinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, cilt I, haz: F. Emecen et al., İstanbul, 2013, 295-323.
- Davis, Fanny, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*, Connecticut, 1986.
- Eyice, Semavi, "Çeşme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cild 8, İstanbul 1993, 277-287.
- Fajić, Zejnil, "Popis vakufnama iz BiH koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu", *Anali GHB* V-VI, Sarajevo, 1978, 245-302.
- Harmankaya, N. Çiçek Akçıl, "Eminönü Muhsinzade (Muhsinoğlu) Hanı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı 25/2013, İstanbul, 2016, 73-104.
- Haskan, Mehmet Nermi, "Eyüp Türbeleri", *Eyüp Tarihi*, c. 1-2, İstanbul, 1993.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar boyunca Üsküdar*, c. 3, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2001.
- Hodžić, Muamer, *Foča središte Hercegovačkog sandžaka*, Posebna izdanja LIX, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019.

- Kasumović, Azra i Kasumović, Ismet, "Bosanski vezir Muhsin-zade Mehmed paša i njegove zadužbine", *Zbornik radova 4*, Zavičajni muzej Travnik, 1991, 83-88.
- Korkut, Derviš i Kreševljaković, Hamdija, *Travnik u prošlosti 1464-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik, 1961.
- Köse, Fatih, "1756 İstanbul Yangını", *Mevzu: Sosyal bilimler dergisi*, Eylül 2019, 191-213.
- Lavić, Osman, "Jajačke vakufname 19. i 20. stoljeća u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Zbornik radova Vakufi u Bosni i Hercegovini: Vakufi na području Jajca*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i Vakufska direkcija, Sarajevo, 2018, 41-50.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga II – Istočna i centralna Bosna, "Sarajevo-Publishing", Sarajevo, 1998.
- Mujezinović, Mehmed, "Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije", *Naše starine IV*, Sarajevo, 1957, 131-168.
- Nagata, Yuzo, *Muhsin-zāde Mehmed Paşa ve Ayānlık Müessesesi*, Tokyo, 1976.
- Nagata, Yuzo, "Muhsinzāde Mehmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 31, İstanbul, 2006, 48-50.
- Necipoğlu, Gülru, *The age of Sinan: Architectural culture in the Ottoman Empire*, London, 2005.
- Ödekan, Ayla, "Esmâ Sultan meydan çeşmesi ve namazgâhı", *DBİA*, c. 3, İstanbul, 2009, 159-179.
- Özdamar, Mustafa, "Namazgahlar", *Vakıflar Dergisi*, S. XX, Ankara, 1992, 221-248.
- Öztürk, Mehmet Cemal, "Arşiv belgelerine göre Üsküdar sıbyân ve ibtidâî mektepleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 7*, İstanbul, 2012, 27-44.
- Palavestra, Vljako, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook Sarajevo – Most Art Zemun, 2004.
- Pinjuh, Dijana; Vlašić, Anđelko, "Hercegovački sandžak u Putopisu Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Rudog do Herceg Novog", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 50, 123-150.
- Redžić, Husref, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Sakaoğlu, Necdet, "Esmâ Sultan (Büyük)", *DBİA*, c. 3, İstanbul, 2009, 207.
- Süreyya, Mehmed, "Esmâ Sultan", *Sicill-i Osmanî*, 1, İstanbul, 1996, 12.
- Tiryaki, Yavuz, "Namazgâh (Mimari)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cild 32, İstanbul, 2006, 359-360.

- Truhelka, Ćiro, "Pabirci iz jednog jajačkog sidžila", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, sv. 30/1918, Sarajevo, 1919, 157-175.
- Truhelka, Ćiro, "Popis bosanskih sandžakbegova i beglerbegova od god. 1463 do 1878", *Časopis za hrvatsku povijest*, knj. 1, Zagreb, 1943, 1-15.
- Uluçay, Mustafa Çagatay, *Padişahların kadınları ve kızları*, Ankara, 1992.
- Zaštita kulturne baštine 2003–2009*, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Sarajevo, 2010.

Prilog br. 1: Vlastoručno pismo sultanije Esme njenom čehaji Mehmedu u vezi sa popravkom carske vile u bašči njezinog dvora u kvartu Maçka u Istanbulu. BOA, TS.MA.e 31/19 (TSMA No. 61/1).

Prilog br. 2: Namazgah sa česmom u parku u kvartu Kadirga u Istanbulu.
(Foto: E. Korić, 2018.)

Prilog br. 3: Džamija sultanije Esmi u Jajcu. (Foto: E. Korić, 2021.)